

Nõukogude Eesti kirjanduselu parteiline juhtimine 1960. aastatel kirjanike liidu näitel

TIIU KREEGIPUU

1. Kirjanike ja kirjanduse roll nõukogude ideoloogiatöös

Eestis alustasid kommunistliku partei esindajad juba esimesel nõukogude võimu kehtestamise aastal selgitustööd kirjanike ideoloogiliselt kasvatava rolli olulisuse kohta nõukogude ühiskonnas. Retoorika oli kantud üldisest uue ühiskonna ülesehitamise vaimust ning kirjanikud tituleeriti inimhingede insenerideks, nagu neid oli nimetanud Jossif Stalin 1932. aastal mitteformaalsel kohtumisel nõukogude kirjanikega, kus ta selgitas sotsialistliku realismi meetodit (Jemeljanov 2006: 177–178). Võimude ülevõetud ajakirjandusväljaanded võtsid väljendi kiiresti omaks, näiteks ilmus 24. augustil 1940 nädalalõpu ajalehes Esmaspäev artikkel „Kirjanik – inimhinge insener” nõukogude kirjanikest, kes peavad teenima kommunistliku ühiskonna ülesehitamise ideed. 1941. aasta esimeses Sirbi ja Vasara numbris selgitas Eesti NSV hariduse rahvakomissar Nigol Andresen kirjanike ülesandeid: „Kirjanik, seltsimees Stalini geniaalse väljenduse järgi *hinge insener*, peab oskama kujundada inimese hinge seesuguseks, et see on kõige sobivam sotsialistlikule ülesehitustööle, peab kujundama inimese tõeliseks ühiskonnaliikmeks, kujundama ta vastutustunnet kogu töötava ühiskonna ees” (Andresen 1941, originaali sõrendus).

Kõlavat tiitlit kasutati edaspidigi sageli. Näiteks üheksa aastat hiljem Sirbis ja Vasaras ilmunud artiklis „Stalin ja kirjandus” selgitatakse põhjalikult, mida selline „sügav ja tark” iseloomustus kirjanikele tähendas: vastutustunnet inimese hinge eest ning eesrindliku ehitustöölisega võrreldava nõukogude õnne töötleva tehase tööliste tunnet (Jermilov 1950). Stalinismijärgsetel aastatel kirjutiste toon muutus, ülesehitustöö hoog rauges ning arusaam klassivõitlusest teisenes, mistõttu ehitustöölisega võrdlust loov inseneri kujund kirjanike kohta jäi tagaplaanile. Väljend ei kadunud siiski käibelt, selle kasutus laienes teistele kasvatustööga seotud elualade esindajatele, nagu õpetajad ja rahvakohtunikud.¹ Isegi kui stalinistlikke väljendeid enam nii sageli ei kasutatud, jäi nõukogude ideoloogias ja avalikus diskursuses domineerima arusaam kirjanikust kui isikust, kelle ülesanne on ühiskonnas „õiget” ideoloogilist suunda hoida ja seda teistelegi näidata. Kirjanikelt oodati, et nad oma käitumise, eeskätt aga loominguga kasvataksid nõukogude inimest kui „osakest monoliitsest nõukogude rahvast”.

¹ Näiteks ilmus 1965. aastal enne rahvakohtunike valimist Valga rajooni kohalikus ajalehes Kommunist rubriigis „Rahvakohtunike kandidaate” persoonilugu pealkirjaga „Mõranenud inimhingede insener” (Selge 1965).

Seda ootust võis eri määral ning vormides tunnetada Eesti kirjanduselus kogu nõukogude aja vältel. Stalinistlike surveaastatega võrreldes pakkusid avaramat ja mitmekesisemat vaadet kirjandusele 1960. aastad,² mil toimus põlvkonnavaetus ning mida Sirje Olesk (2014a) on kirjeldanud kui kõige optimistlikumat okupatsioonikümneid. Üldine vabaduse suurenemine ühiskonnas ja totaalse parteilisuse nõude vähenemine loomevallas ei tähendanud aga seda, et muutunud oleks kultuuri- ja kirjanduspoliitika põhiline tõlgendusraam ja juhtimisskeem. Kirjandust käsitleti jätkuvalt ideoloogilise võitluse väljana, kirjanikke kasvatajatena, kellelt oodati aktiivset sekkumist ühiskondlikesse probleemidesse.

Selle artikli eesmärk pole anda süsteemset ülevaadet tervest nõukogude kirjanduselu juhtimise institutsionaalsest võrgustikust parteiorganite liinis. Eesti NSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni materjalile tuginedes saab aga näidete ja mõningate üldistuste varal täiendada pilti esiteks sellest, millist osa partei mängis kirjanduselu juhtimisel kõige vahetumal ehk loomeliidu partei algorganisatsiooni tasandil, ning teiseks sellest, milline roll pidi partei juhtideoloogide silmis olema kirjanikel. Vaatlusaluseks perioodiks on valitud 1960. aastad kui aeg, mil kultuurielu juhtimises võis märgata ühelt poolt ideoloogilise surve leevenemist ning teiselt poolt püüet loovintelligentsi kontrolli all hoida (vt Kuuli 2002). Lähtudes 1960. aastate esimesel poolel Eesti kirjanduselus toimunud arengutest ja uuendustest, on alust arvata, et ka kirjanduselu suunava parteiorganisatsiooni tegevuses võib märgata üldise liberaalsema õhkkonna mõju.

2. Kirjanduse parteilise juhtimise institutsioonid

Nõukogude ühiskonda juhtis sõltumata elualast kommunistlik partei (Eesti NSV-s Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP)) ja selle kõrgeim organ (kongressidevahelisel ajal) partei keskkomitee (EKP KK), mille liikmeskond oli arvukas (1960. aastatel üle saja liikme ja liikmekandidaadi) ning muutuv (Tarvel 2002: 119–128). Keskkomitee tähtsamad instantsid olid büroo, sekretariaat ja osakonnad (keskkomitee aparaat). 1960. aastatel mängisid kirjanduselu juhtimisel pearolli (algselt 1940. aastal loodud) propaganda ja agitatsiooni osakonnast korduvate struktuurimuutuste tagajärjel moodustatud teaduse ja kultuuri osakond (aastatel 1956–1964 teaduse, koolide ja kultuuri osakond) ning propaganda ja agitatsiooni osakond (1963–1965 ideoloogiaosakond). Teaduse ja kultuuri osakonna (selle alla kuulus ka kirjanduse sektor) juhtideks olid vaadeldaval perioodil Albert Laus³ (1960–1963), Roman Nittim (1964–

² 1960. aastad on tinglik määratlus, mis hõlmab nn sulaperioodi ning mille algus on sageli paigutatud 1950. aastate teise poolele ning lõpuks omakorda loetud kas Nikita Hruštšovi võimuaja lõppu 1964. aastal või ühiskonnas üldise surve tugevnemist pärast 1968. aasta Tšehhoslovakkia sündmusi. Kirjanike liidu organisatsiooni tegevust analüüsinud Sirje Olesk (2014a, 2014b) on olulise rajajoonena esile toonud ka 1966. aastal peetud ENSV Kirjanike Liidu V kongressi.

³ Laus juhtis hiljem ka ideoloogiaosakonda (15. I – 7. V 1963) ning oli aastatel 1964–1973 ENSV kultuuriminister.

1966) ja Gustav Sarri (1966–1969). Propaganda ja agitatsiooni osakonna juhiks sai 1961. aastal Vello Ranne⁴ (Tarvel 2002: 242–252, 256–257).

Eesti NSV kõrgeima parteiorgani – EKP KK büroo – koosolekute protokollide regestide (Tannberg 2011) põhjal käsitleti kirjanduse ja kirjastamise küsimusi bürool 1960. aastatel suhteliselt harva: keskmiselt 4–5 korda aastas. Regulaarse tegevusena kinnitas büroo kirjastuste plaane, jagas kirjanikele aunimetusi ja andis tänukirju, kuulutas välja mitmesuguseid üritusi (nt kirjanduslikud võistlused). Ühelt poolt saab sellest järeldada, et büroo otseselt kirjandusküsimustega kuigi palju ei tegelenud. Kui keskkomitee tasandil kirjanduselu küsimustesse sekkuti, siis pigem aparaadi töötajate vahendusel, kes käisid vajadusel kirjanike liidu ja selle partei algorganisatsiooni koosolekutel (nt tähtsate parteisündmuste või -dokumentidega seoses, konkreetsete kirjastamisega seotud juhtumite vms asjus). Teiselt poolt oli nõukogude ajal üsna tavapärane, et tegelikud otsused tehti ära juba enne keskkomitee bürooni jõudmist. Seda eriti 1960. aastatel, kui võrreldes stalinismi ajaga oli tunduvalt vähenenud kultuurielu juhtimine partei otsuste kaudu ja partei andis pigem üldisi hinnanguid ning suuniseid oma kongressidel ja juhtide kõnedes (Hennoste 2018: 232).

Peale selle oli kirjanikkonna suunamiseks mitu alama tasandi parteiorganisatsiooni: Tallinna linna keskrajooni komitee, mis pidi kontrollima kõiki rajoonis asuvaid asutusi nii parteiliste kui ka muude ülesannete täitmisel,⁵ ning muidugi ENSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsioon. Kirjanike liidu partei algorganisatsioon moodustati samal ajal Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu ametliku asutamisega 1943. aastal.⁶ Selle tegevus oli tihedalt seotud ja sageli põimunud kirjanike liidu tegevusega: juba seetõttu, et enamik kirjanike liidu juhatusest olid siis parteilased. Tavaliselt tähendas see, et nad olid aktiivsed ka loomeliidu partei algorganisatsioonis. Selle peamiseks tegevuseks oli parteiline kasvatustöö, mis toimus nii isikute tasandil⁷ kui ka kinniste ja avatud parteikoosolekute ning laiemale avalikkusele suunatud õppuste, seminaride ja loengute vormis. Sirje Olesk (2022: 144) on välja toonud, et 1960. aastate alguses arutati algorganisatsioonis paljuski samasuguseid asju kui kirjanike liidu juhatuses, aga parteikoosolekutel said sõna sekka öelda ka need inimesed, keda kirjanike liidu juhatusse ei lubatud.

Nii kirjanike liidu juhatuse kui ka partei algorganisatsiooni koosolekute protokollides võib korduvalt näha samade probleemide arutamist ning seetõttu on kirjanike

⁴ Ranne oli 1960. aastatel propaganda ja agitatsiooni juhtfiguur. Propaganda ja agitatsiooni osakonna juhataja oli ta kuni 1963. aastani, mil osakond lahutati kaheks ning moodustati ideoloogiaosakond, kus Ranne oli jätkuvalt kõrgetel kohtadel (1964. aastal sai ta Leonid Lentsmani asemel osakonna juhatajaks). Kui 1965. aastal ideoloogiaosakond taas propaganda ja agitatsiooni osakonnaks nimetati, sai selle juhiks jälle Ranne.

⁵ EKP kohalike organisatsioonide struktuuri, tegevuse vormide ning vahekordade kohta EKP keskkomiteega vt Liivik, Nugin 2005.

⁶ Kirjanike liidu partei algorganisatsiooni tegevust 1940-ndatel ja seoses 1950. aasta märtsipleenumiga on tutvustanud Olesk (2002, 2003).

⁷ 1940. aastate teise poole ja 1950. aastate alguse ideoloogilise surve ja repressioonide õhustikus oli seejuures esiplaanil eksimuste (peamiselt joomise) arutamine ja kirjanike karistamine hoolimata sellest, kas nad olid partei liikmed või mitte (vt Karjahärm 2006: 162; Olesk 2022: 92–95). 1960. aastatel on koosolekute protokollid napimad ja tasakaalukamad, arutati pigem liikmete kohustusi, nagu liikmemaksud, ühiskondlik töö (Olesk 2022: 144).

liidu parteilisest juhtimisest tervikliku pildi saamiseks otstarbekas vaadelda nii kirjanike liidu juhatuse kui ka partei algorganisatsiooni dokumente. Käesolevas artiklis on peamiseks arhiiviallikaks partei algorganisatsiooni materjalid, vähemal määral on kasutatud kirjanike liidu materjale.

Rääkides kirjanike liidu partei algorganisatsioonist kirjanduse parteilise juhtimise kontekstis, tuleb märkida, et see toimus loomeliidu ja kõrgemate parteiorganite vahelülina. Algorganisatsioon pidi kindlustama, et kirjanikeni jõuaksid nii üleliidulisel, vabariiklikul kui ka Tallinna linna tasandil vastu võetud otsused ja seisukohad.

Seejuures tuleb möönda, et erinevalt ENSV Kirjanike Liidust, mille roll ja positsioon, samuti liitu kuulumine oli nõukogude ajal märksa olulisem kui enne või pärast seda perioodi – nõukogude ajal määras loomeliitu kuulumine ka kirjaniku positsiooni ja võimalused loomingu avaldamiseks (Olesk 2014a) –, ei saanud loomeliidu partei algorganisatsiooni kuulumine üleliia populaarseks. Kui 1960. aastal oli kirjanike liidu nimekirjas 81 isikut, siis neist 39 olid NLKP liikmed (arvel kas kirjanike liidu või mõne teise asutuse algorganisatsioonis) (RA, ERAF.1.251.19, l 23–25).

Parteilastest kirjanike vähesus ja noorte juurdekasvu puudus parteis oli algorganisatsiooni silmis pidevalt probleem. 1960. aastate lõpuks kujunes kirjanduselus välja olukord, et kuigi kirjanduses oli toimumas põlvkonn vahetus ning sõna ja tunnustustki said noored kirjanikud, polnud kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosseis eriti muutunud. Liikmete keskmine vanus oli kuuekümnne ligi, kusjuures noorim liige oli nagu kümnendi alguseski 1931. aastal sündinud Aksel Tamm (RA, ERAF.2477.1.66).

Kirjanike liidu partei algorganisatsioon toimis üldjoontes samamoodi nagu teised parteiorganidki: seda juhtis büroo, milles oli 1960. aastatel viis kuni seitse liiget, kes valiti iga-aastaselt aruande-valimiskoosolekul (tavaliselt oktoobris). Büroo liikmed vahetusid, kuid alati oli büroos ka kogenud liikmeid ning tavaline oli liikmete tagasisvalimine. Näiteks Paul Kuusberg oli büroo liige aastatel 1960–1969 kokku kuuel aastal, Aksel Tamm, Anton Vaarandi, Villem Gross ja Vladimir Beekman aga viiel aastal. Seejuures Vaarandi palus 1962. aastal toimunud algorganisatsiooni aruande-valimiskoosolekul, et tema üles seatud kandidatuur kustutataks, kuna ta oli büroosse kuulunud juba seitse korda järjest (RA, ERAF.2477.1.49). Sel korral Vaarandi kandidatuur kustutati, kuid ta valiti tagasi 1967. aastal.

Büroo valis enda seast sekretäri, kelleks 1960. aastal oli kuni Lembit Rimmelga asemel kirjanike liidu sekretäri ametikohale asumiseni Paul Kuusberg, tema järel Aleksei Sokolov (veebuarist novembrini 1960). 1960. aastatel juhtisid algorganisatsiooni veel Ilmar Sikemäe (1960–1961 ja 1968–1969), Aksel Tamm (1961–1962), Villem Gross (1962–1963 ja 1967–1968), Vladimir Beekman (1963–1964), Harald Suislepp (1964–1965), Väino Ilus (1965–1966) ja Einar Maasik (1966–1967).⁸

Büroo kinnitas organisatsiooni tööplaanid ja tähtsamad otsused ning korraldas loomeliidu parteiorganisatsiooni tööd. Kirjanike liidu parteiorganisatsioon käis koos tavaliselt üks kord kuus, peale selle korraldati mitmesuguseid seminare, kohtumisi

⁸ ENSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni koosolekute protokollid aastatest 1960–1969 (RA, ERAF.2477.1 säilikud 45, 47, 49, 54, 56, 58, 62, 64, 66).

ja õppusi. Koosolekuid oli nii lahtisi kui ka kinniseid, sageli osalesid neil külalised partei keskkomiteest või rajoonikomiteest.

Kirjanike liidu partei algorganisatsiooni oodatava rolli sõnastas 1960. aasta aruandekoosolekul Uno Laht: „Loomingulise liidu algorganisatsioon ei saa olla ega jääda sündmuste kõrvaltvaatajaks, kui liidus tekivad „kaklused”, analoogilised neile, mis meil hiljuti raiskasid aega ja närve. See poleks midagi muud kui printsii bitus. Algorganisatsioon olgu enim juba konsoliitne rusikas kui pehme liberaalitsev lasteaiatädi.” (RA, ERAF.2477.1.45, l 9)

Vaadeldes algorganisatsiooni dokumente terve kümnendi jooksul, võib tõesti öelda, et vähemalt mõnes küsimuses ja teatud isikute sõnavõttudes oli tunda kas just rusikat, aga üsna tugevaid seisukohti. Teema tikas tulevad esile organisatoorsed ja konkreetsete isikutega seotud küsimused, kirjastamine ja tsensuur ning ka loomingu vormi ja sisuga seonduv. Järgnevalt antakse nende teemade kaupa ülevaade, kuidas partei suunas kirjanikke ja kirjanduselu.

3. ENSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsioonis käsitletud küsimused

3.1. Organisatoorsed küsimused

Kirjanike liidu partei algorganisatsiooni kord aastas toimuvatel aruande-valimiskoosolekutel kordusid ühed ja samad mured. Üks läbiv teema oli õppuste ja seminaride korraldamine. Nii nagu teisteski partei algorganisatsioonides, tuli ka kirjanike liidu algorganisatsioonil oma liikmeid ideoloogiliselt harida. Selleks oli välja kujunenud õppuste-seminaride vorm, kuhu kutsuti eri teemadel – põllumajandusest kosmoloogiani – kõnelema nii eri elualade esindajaid väljastpoolt kui ka organisatsiooni enda liikmeid. Huvi seminaride või loengute vastu oli kõikuv. Sageli viidati aruannetes, et huvi oli liiga väike, lisaks heideti osalejatele ette passiivsust.

Õppuste probleemiks oli see, et alati ei suudetud plaane ellu viia. Näiteks selgus 1965. aastal, et eelmise aasta plaani 12 punktist oli õnnestunud realiseerida vaid kaks teemat ja needki loengu vormis. Seda põhjendati erinevate väliste teguritega, näiteks muutustega välispoliitikas seoses Nikita Hruštšovi pensionile siirdumisega⁹ (RA, ERAF.2477.1.59, l 13–17). Loengu vormi pidasid juhtideoloogid vähem efektiivseks kui seminare: näiteks 1960. aastal noomis Endel Sõgel (EKP KK teaduse ja kultuuri osakonna juhataja asetäitja), et kõlava nimega seminaridel tuleb ka materjale läbi töötada ja arutada, mitte lihtsalt kuulamas käia (RA, ERAF.2477.1.44, l 22–34). Vastunoodina kinnitasid kirjanikud aga koosolekutel korduvalt, et just loengud on sobiv ja hea õppuse vorm, mis annab huvitavat infot. Kirjanikud soovisid aga peale ühiskondlike ja üldiste teemade rohkem loenguid kirjandusest, luule- ja proosaküsimuste arutelusid, ettekandeid väliskirjandusest jne.

⁹ Hruštšov tagandati NSV Liidu parteijuhi kohalt 1964. aasta oktoobris.

Õppusi, koosolekuid ja konverentse toimus palju, näiteks rajoonikomitee korraldas kultuuri ja kirjandusega seotud asutuste (nt teised loomeliidud, kultuuriväljannete toimetused, raamatukogud) ühiseid koosolekuid, mis kas liigse sageduse või üldisuse tõttu ei olnud kuigi populaarsed. 14. juunil 1961 toimunud kirjanike liidu partei algorganisatsiooni aruande-valimiskoosolekul kandis aastaaruande eelneva aasta kohta ette büroo sekretär Ilmar Sikemäe, kes rääkis loovate liitude ühisest teoreetilisest konverentsist, mis oli nii igav ja auditoriumile sobimatute ettekannetega, et „paljud kuulajad kas lugesid kaasavõetud lektüüri, lobisesid omavahel või tukkusid ja paljud lahkusid poole pealt” (RA ERAF.2477.1.47, l 26–27). Sikemäe heitis partei Tallinna linna keskrajooni komiteele ette, et see korraldas konverentsi formaalselt, jättes ettekannete sisusse süvenemata ja ettekandjad juhendamata, mistõttu ettekanded olid pinnalised ning üldse mitte seotud kirjanduse ja kunsti küsimustega. (RA ERAF.2477.1.47, l 19–36)

3.2. Isikutega seotud küsimused

Korduv küsimus kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekutel oli noorte passiivsus ja napp juurdekasv. 1960. aastate esimesel poolel jäi korduvalt kõlama, et väike kommunistide-kirjanike arv on probleem ja et partei liikmete juurdekasvuga peaks aktiivsemalt tegelema. Selle kõrval mõjub värskendavalt Nigol Andreseni sõnavõtt 1966. aasta aruandekoosolekul: erinevate organisatsioonide, sh partei liikmelisusest olulisem on see, kuidas inimene töötab. Ta viitas koguni Stalinile, kes küsimusele, kas rahvakomissar võib olla parteitu, olevat vastanud, et võib küll. Samuti tõi Andresen näiteid: „Samma, kes ei ole parteilane, aga on hea toimetaja”; „Rommelgas, kes töötab „Sirbis ja Vasaras” toimetajana, oli parteilane, aga ei olnud Kirjanike Liidu liige”. (RA, ERAF.2477.1.60, l 19–23)

Olgu siinkohal öeldud, et Otto Sammaga, Loomingu Raamatukogu mitteparteilasest toimetajaga, oli juba mõne aasta pärast probleeme nii keskkomiteel kui ka tsensuuriametkonnal Glavlitil (Olesk 2014b). Seoses kirjastamisprobleemidega tõstas Samma ja Loomingu Raamatukogu küsimus kirjanike liidu partei algorganisatsiooni kinnisel koosolekul 24. detsembril 1968. Pärast keskkomitee osakonnajuhataja Olaf Uti sõnavõttu astus Debora Vaarandi Loomingu Raamatukogu ja selle toimetaja kaitseks välja, heites ühtlasi Utile ette kahepaiksust: ühelt poolt oli ta Sammat kiitnud, teiselt poolt aga kahtluse alla pannud tema professionaalsed oskused (RA, ERAF.2477.1.63, l 63).

1966. aasta koosolekul parteitute kirjanike kaitseks sõna võtnud Andresen ise oli varem, pärast vanglast naasmist ja rehabiliteerimist püüdnud oma parteilisust taastada.¹⁰ Ta oli saatnud esimese apellatsiooni partei liikmelisuse osas NLKP keskkomitee kontrollkomisjonile juba 1955. aasta detsembris ja uuesti 1960. aasta juunis EKP KK-sse Johannes Käbinile. EKP KK büroo suunas küsimuse lahendamise 30. augustil 1960 kirjanike liidu partei algorganisatsiooni. Sama aasta 1. septembril saatiski Andresen kirjanike liidu partei algorganisatsioonile kirja koos selgituste

¹⁰ Andresenile oli olnud väga oluline ka enda rehabiliteerimine kirjanikuna ning kirjanike liidu liikme staatuse taastamine, mille ta saavutas 1956. aastal. Vt lähemalt Tõnts 1989.

ning enda elulooga (RA, ERAF.1.251.19, l 19–23). Sama aasta oktoobris toimunud partei algorganisatsiooni koosolekul otsustati Andreseni parteilisus taastada (RA, ERAF.2477.1.44, l 54–82).

1950. aasta märtsipleenumi järel põlu alla sattunud kirjanike rehabiliteerimine oli ajastule iseloomulik: juba 1956. aastast alates oli taastatud mitme 1950. aastal kirjanike liidust väljaheidatud kirjaniku liikmelisus (esimeste seas Betti Alver, Mait Metsanurk) (Olesk 2022: 111–112). Siingi ei tegutsenud loomeliit, ilma et oleks oldud kindlad partei heakskiidus. Näitena võib tuua Hugo Raudsepa postuumse rehabiliteerimise,¹¹ mis oli arutlusel kirjanike liidu juhatuse presiidiumi koosolekul 10. detsembril 1960. Kindluse saamiseks otsustati selles asjas pöörduda ENSV ülemnõukogu presiidiumi poole (RA, ERA.R-1765.1.287, l 30). Kiri koos iseloomustusega läks ülemnõukogusse teele 30. detsembril 1960 (RA, ERAF.1.251.19, l 1–6) ning Raudsepa rehabiliteerimise otsuse leiab EKP KK teaduse ja kultuuri osakonna 1961. aasta juunikuu materjalidest (RA, ERAF.1.251.19, l 1–6).

Kirjanike liidus ja ka selle partei algorganisatsioonis arutelu all olnud juhtumitest üks märkimisväärsemaid on seotud juhatuse sekretäri Lembit Rimmelgaga, kelle EKP KK büroo loomeliidu juhtivalt kohalt maha võttis. Olaf Kuuli (2002: 102) toob välja, et erinevalt varasemast tavast, mil EKP juhtkonnale ebasobivaks osutunud isikud oleks lihtsalt ametist vabastatud, arutati nüüd kirjanike liidu juhtival positsioonil olnud isiku küsimust ka kirjanikega, täpsemalt valitud kirjanike liidu kommunistidest liikmetega, kes kutsuti 30. jaanuaril 1960 nõupidamisele EKP KK töötajatega.

Nõupidamisele järgnes EKP KK büroo otsus: 1960. aasta 11. veebruari koosolekul arutati „sm. Rimmelga ebaõiget käitumist” ning määrati tema asemel ametisse Paul Kuusberg (RA, ERAF.1.4.2422). Põhiliselt heideti Rimmelgale ette „kodanliku ideoloogia mõju alahindamist, kirjanduse parteilisuse printsiibi unustamist, kodanlike natsionalistide tegude kordamist, katseid vastandada kirjanike organisatsiooni parteiorganisatsioonile” (ERAF.1.4.2422, l 12). Konkreetsemalt toodi välja tema ebaõige käitumine seoses 1959. aastal toimunud romaanivõistlusega, kui Rimmelgas asus kaitsma Lilli Prometi ja Raimond Kaugveri n-ö ideeliselt väärraid teoseid. Veel leiti, et Rimmelgas oli ebaõigesti käitunud kirjanike partei algorganisatsiooni aruande-valimiskoosolekul (1959. aasta novembris), kus ta esines kirjanduse parteilise juhtimise vastase sõnavõtuga. (RA, ERAF.1.4.2422, l 13)

Rimmelgas oli juba eelnevalt kirjanike liidu koosolekul 3. veebruaril 1960 juhatuse sekretäri kohalt vabastatud (RA, ERA.R-1765.1.208, l 5–8; vt ka Olesk 2014a). Aksel Tamm on meenutanud, et ilmselt ärritasid EKP keskkomiteed Rimmelga artiklid, mis kritiseerisid isikukultust. Kuusbergi tegevust selles protsessis – asumist Rimmelga kohale – nägi Tamm „pisukese reetmisena, mille Kuusberg hiljem siiski lunastas”. (Paul Kuusberg... 2003)

Rimmelga tegevust ja käitumist arutati uuesti kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekul 16.–17. veebruaril 1960. Algorganisatsiooni juhatuse jõudis ühisele seisukohale ja otsustas Rimmelga vabastada ka loomeliidu parteiorganisatsiooni sekretäri kohalt. Kuid leides, et „sm. Rimmelgas käitus arutluskoosolekuil siiralt ja

¹¹ Hugo Raudsepp arreteeriti 1951. aastal ning ta suri Siberi vangilaagris järgmisel aastal.

printsipiaalselt”, rõhutati, et „sm. Rimmelga vabastamine töölt ei tähenda tema kui meie Liidu liikme, kui kriitiku ja kommunisti „maha löömist”. Ei, teda kui kommunisti kasutab partei teisel vastutaval tööpostil”. (RA, ERAF.2477.1.44, l 8)

Nii sündiski, et pärast nahutamist ja palgaliselt kirjanike liidu juhatuse sekretäri kohalt vabastamist säilitas Rimmelgas oma koha Moskva kirjastuse Sovetski Pissatel kolleegiumi liikmena. Ka otsustati kirjanike liidu juhatuse koosolekul 25. märtsil 1960 paluda aprillis algavaks NSVL kirjanike liidu pleenumiks koostada sõnavõtu teesid Rudolf Sirgel ja Rimmelgal. Sõnavõtuga soovitati siiski pleenumil esineda Sirgel. (RA, ERA.R-1765.1.208, l 19)

Vahelepõikena laiemalt tuntud kirjandusala inimestega seotud arutelude reas võib välja tuua teistlaadi juhtumi: kommunisti-kirjanikku Leonid Zaitsevit süüdistati 5. septembril 1961 toimunud kirjanike liidu algorganisatsiooni koosolekul akvaariumikaladega spekullemises. Otsustati, et küsimust selgitavad Aleksei Sokolov ja Aksel Tamm. Järgmisel koosolekul arutati küsimust edasi, kuid täpsustavad asjaolud ei selgunud (vähemalt ei leia neid protokollist). (RA, ERAF.2477.1.48, l 15–16)

3.3. Kirjastamine ja tsensuur

Üheks kirglikumaks teemaks kirjanike liidu partei algorganisatsioonis olid loomingu avaldamisega seonduvad küsimused: kirjastamine, teoste ilmumine ja levitamise ning tsensuur.

Kogu kümnendi vältel olid kirjanike liidu ja selle partei algorganisatsiooni suhted kirjastustega pingelised. Näiteks 1960. aasta veebruaris, kui liidu partei algorganisatsioon pidas pärast EKP XII kongressi koosolekut, andes muu hulgas kongressist lähtuvalt hinnanguid kirjanike tööle, tõi Kuusberg oma ettekandes esile, et üheks „umbseks, komplitseeritud küsimuseks kirjanike organisatsiooni töös on vahekord Kirjastusega”. Muu hulgas rõhutas ta, et vahekord kirjastusega oli „tervikuna paranenud, kuid ikka lööb aeg-ajalt välja midagi ebatervet, kitsalt isiklikku”. Kuusberg kutsus üles normaalse koostöömooduse leidmisele ja osutas vajadusele ületada isiklikud eelarvamused, ka kirjanikel, et need ei keelduks koostööst teatud toimetajatega. (RA, ERAF.2477.1.44, l 4–21)

Paraku normaalset koostööd paljudel juhtudel ei saavutatud ning läbi aastate võib kirjanike liidu aruandekoosolekute protokollidest leida, et suhted kirjastusega ei olnud korras. Kuusbergi mainitud isiklike ebatervete suhete näiteks võib tuua Ralf Parve pöördumise, kes oli parteilasena aktiivne nii algorganisatsiooni kui ka kirjanike liidu juhatuses. Kuivõrd loomingulised küsimused olid siiski kirjanike liidus arutlusel põhjalikumalt kui partei algorganisatsioonis, saab neid teravaid suhteid iseloomustada 29. detsembril 1960 toimunud kirjanike liidu juhatuse koosoleku materjalide põhjal. Sellel oli arutlusel Parve pöördumine, kes oli nõrдинud, et Eesti Riiklik Kirjastus oli tema monograafiat Artur Adsonist kõvasti töödeldud ning lõpuks otsustanud seda mitte avaldada. Käsikirja muutmist nägi kirjanik autoriõiguste rikumisena, leides põhjused olevat isiklikku laadi (vanad konfliktid kirjastuse töötaja Felix Kaubaga, kes jättis juba varem avaldamata Parve teoseid, kirjutas tema kohta kaebekirju jne). Koosoleku meeleolu oli Parvet toetav, näiteks Paul Rummo sõnas:

[---] isegi juhul, kui Parve muud süüdistused kirjastuse aadressil ka ära langeksid, nagu kirjastuse kiri püüab taotleda, piisab väga tõsiseks arutluseks fakt[ist], mida kirjastus omaks võtab – tehtud on sõimu epiteetidega juurdekirjutusi ilma autori teadmata. Kirjastus ütleb, et see autoriõiguste rikkumine on tehtud „vastavalt eeskirjadele”. See ei saa võimalik olla, et on olemas eeskirju nõukogude seaduste rikkumiseks, sõimusõnade juurde kirjutamiseks autori seljataga. (RA.R-1765.1.208, l 50)

Tehti ettepanek panna juhatuse otsusesse kirja, et tegemist on järjekordse autoriõiguste rikkumisega kirjastuse poolt, ja soovitati Parvel asi kohtusse anda (RA, ERA.R-1765.1.208, l 43–52).

Siinkohal mõni näide moonutustest, mis kirjanikku niivõrd ärritasid ning mille Parve on ära toonud oma 2. detsembril 1960 kirjutatud ENSV Kirjanike Liidu juhatusele adresseeritud ning koosoleku protokollile lisatud kirjas (RA, ERA.R-1765.1.208, l 54–56):

- 1) Parve: „Adsonile, kes tollal oli juba propagandatalituse inspektoriks asunud kuu-
lekalt teenima Pätsu diktatuuri [---]”
Kirjastus: „Adsonile, tollal juba Pätsu diktatuuri propagandatalituse inspektoriks
tõusnud müüdavale sulerüütli [---]”
- 2) Parve: „[---] võtab „üksinduse saarte” kohta „Päevalehes” sõna kodanluse arbitor
elegantiarum K. A. Hindrey, tehes järelduse [---],
Raamatus: „[---] võtab sõna valge-soome palgasõdurite verejanuline kannupoiss
K. A. Hindrey, väites [---]”.

Parve leidis, et sellised täiendused nagu „müüdav sulerüütel” või „soome palga-
sõdurite verejanuline kannupoiss” ei andnud midagi sisuliselt juurde tema hinnangutele, vaid muutsid lamedaks tema stiili, mida ta oli aga püüdnud „hoida kogu aeg
ühtlaselt tõsisel teadusliku töö tasemel”. (RA, ERA.R-1765.1.208, l 56)

Parve kaebus ei olnud kaugeltki ainuke kirjastuse vastu suunatud noot. Samal
koosolekul oli arutluse all ka kirjastuse venitamine ja viivitamine Lilli Prometi teo-
sega „Meesteta küla” ning peale selle teatas koosoleku lõpus Uno Laht, et kavatses
kirjastuselt kohtulikult nõuda kahjutasu luuletuskogu väljaandmise viivitamise
pärast (RA, ERA.R-1765.1.208, l 43–52). Lahel poleks see olnud esimene kord. Kir-
janike liidu partei algorganisatsioonile oli ta oma konflikte riikliku kirjastusega tut-
vustanud juba 1960. aasta märtsis. Kirjastus on tühistanud „Atlandi heeringa” kirjas-
tamise lepingu ning viivitanud Lahe luuletuskogu vastuvõtmisega. Selle peale andis
Laht kirjastuse vastu kaebuse kohtusse, võttes selle hiljem aga tagasi, kuna kirjastus
leidis võimaluse honorar välja maksta. (RA, ERA.F.2477.1.46, l 4)

Nii sellel ka kui hilisematel partei algorganisatsiooni koosolekutel esitati üles-
kutseid sõlmida kirjastusega rahumeelsed suhted, kuid isegi kirjastuse esindaja
koosolekutele kutsumine ei pruukinud ei liidu partei algorganisatsioonil ega kir-
janike liidul õnnestuda. Näiteks ülalviidatud kirjanike liidu juhatuse koosolekule,
kus arutati Parve kaebust, oli kutsutud ka kirjastuse esindaja, kes jättis aga tulemata,
põhjendades oma mitteilmumist kaks päeva enne arutluskoosolekut väljasaadetud

kirjas järgmiselt: ta olevat saatnud oma seisukoha Parve avalduse kohta ning „kuna meie kirjalik seisukoht R. Parve avalduse puhul küllalt selge on, siis kirjastus ei pea oma esindaja saatmist 29.12 toimuvale arutluskoosolekule tarvilikuks” (RA, ERA.R-1765.1.208, l 69–71).

Parve juhtumi uurimiseks moodustati kolmeliikmeline komisjon: Paul Rummo, Ilmar Sikemäe ja Max Laosson. Komisjon avaldas oma seisukoha 1961. aasta 10. veebruaril toimunud koosolekul. Komisjon oli tutvunud nii Parve käsikirja kui ka kirjastuse signaaleksemplariga ning vestelnud kirjastuse esindajatega. Võrdluste tulemusel selgus, et Glavliti soovitusel oli kirjastuse toimetaja Toomas Huik teinud poognates rea parandusi, millega oli püütud selgemalt edasi anda reaktsioonilisi tegelasi. Samuti leidis komisjon, et nimesid on maha kriipsutatud. Vestlustest selgus, et neist parandustest informeeriti Parvet alles hiljem ning üldsõnaliselt ühel juhuslikul kohtumisel Huikiga kohvikus. Komisjon soovitas nõuda edaspidiste arusaamatuste ja konfliktide vältimiseks ning autoriõiguste paremaks kindlustamiseks riiklikult kirjastuselt autoriõiguste rangemat arvestamist ning suuremat tähelepanu formaalsele küljele (autori allkirjad jne). (RA, ERA.R-1765.1.301, l 2–4)

Riikliku kirjastuse esindajaga õnnestus kirjanikel kohtuda liidu juhatuse koosolekul 1961. aasta novembris, kui koosolekul viibis kirjastuse peatoimetaja Meinhard Teder, kes avaldas arvamust, et üldiselt peaksid nii kirjanike kui ka kirjastuse töötajate mõtted jooksma ühes suunas: kuidas kirjandust kiiremini ja paremini välja anda. Ta möönis, et on olnud arusaamatusi, kuid väitis samas, et on vestelnud mitme kirjaniku ja liidu esimehe Smuuliga ning lahku on mindud sõbralikus meeleolus. (RA, ERA.R-1765.1.301, l 39)

Meeleolud võisid olla küll sõbralikumad, õhkkond vabam ja kirjanduselu mitmekülgsem, kuid kokkupuudetest erinevate kontrolli- ning tsensuuriinstantsidega ei olnud siiski pääsu. Kui veel 1965. aastal võidi kirjanikke ja toimetajaid üsna julgelt kutsuda üles Glavlitile vastu astuma ning avaldati koguni lootust, et see asutus isikukultuseaegse nähtusena peagi kaob,¹² siis 1960. aastate teisel poolel kerkis esile mitu tsensuuriskandaali seoses Heino Kiige „Tondiõmaja”, Raimond Kaugveri ja Ellinor Rängeli teoste ning Paul-Eerik Rummo „Tuhkatriinumänguga”.¹³ Nendest juhtumitest on kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekul peetud põhjalikke arutelusid ja tehtud etteheiteid Glavliti tegevusele. 1966. aasta detsembris toimunud kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekul tegi Villem Gross ettepaneku, et keskkomitees oleks vaja organiseerida jutuajamine Glavlitiga, kuid mitmed kogunud liikmed (Semper, Laosson) olid sellise kokkusaamise otstarbekuse osas pessimistlikud. Uno Laht soovitas autoritel ja toimetajatel olla meelegi kindlamad ja Glavlitile mitte järele anda, sõnades, et „Glavliti õigused on väikesed, ta kaitseb sõjasaladuste väljaandmist ja ülejäänus osas on ta kohus ainult signaliseerida”. (RA, ERAF.2477.1.60, l 36–43)

¹² Sellise avalduse tegi Aksel Tamm kirjanike liidu partei algorganisatsiooni 1965. aasta veebruari koosolekul, kus arutati praktilist tööd pärast kirjanike liidu liikmete-kommunistide ja EKP KK presiidiumi jaanuaris peetud ühist kongressi (RA, ERAF.2477.1.58, l 2–9).

¹³ Neid skandaale on põhjalikumalt tutvustanud Olesk (2014b).

Järgmisel aastal oli Glavliti roll kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekutel taas korduvalt kõne all. Aruande-valimiskoosolekul 31. oktoobril 1967 küsis Kuusberg, „kas ei peaks Glavliti rolli tulema mitte kirjanike-kommunistide ette selgitusi jagama Arnold Adams¹⁴ ning kas ei peaks mitte Adamsi asutuse kommunistid kohtuma kirjanike-kommunistidega”. Keskkomitee esindaja Olaf Utt¹⁵ vastas küll, et Glavliti osas on keskkomitee „vastava ala[ga] tegelevad isikud mõndagi ära teinud, kuid selge on ka see, et edaspidi tuleb koostöös lahenduste leidmiseks samme astuda. Muret teeb ka kirjanike endi küsimus. On olemas patsifistlik apoliitiline virvendus või koguni lainetus.” (RA, ERAF.2477.1.62, l 16)

Partei algorganisatsiooni detsembrikuu koosolekuks kutsutigi Adams kohale, et arutada konkreetseid ideoloogiaküsimusi, kuid Grossi sõnul jättis ta tulemata, andes teada, et ei soovinud algorganisatsiooni ees esineda. Koosolekul osalejad avaldasid selle üle nõrdimust, näiteks Tamm küsis: „Kas Glavlit on üleparteiline organisatsioon, et ta isegi siis, kui partei KK ideoloogiaosakond arvab, et ta peaks kirjanikega Kirjanike Liidus kohtuma, võib arvata teisiti?” Avaldati ka arvamust, et Glavliti ülesanded ja võimupiirid vajavad selgitamist ning olukord, kus kirjanike liidul ei õnnestu Glavlitiga mõtteid vahetada, tuleb rahva ette tuua. (RA, ERAF.2477.1.62, l 26–28) Omamoodi tabavalt võtavad olukorra kokku Andreseni samal koosolekul kõlanud sõnad: „Omal ajal ütles sm. Hruštšov, et rahvale ei või kogu tööde korruga öelda. Seega peab olema keegi, kes määrab öeldava töö protsendi. See maksab matemaatika, filosoofia ja muidugi ka kirjanduse kohta. Kui sm. Adamsil on selline ülesanne, siis ei ole minu asi seda arutada. See on öeldud sm. Adamsi kaitseks ja üldse antud küsimuse kohta.” (RA, ERAF.2477.1.62, l 27)

3.4. Loominguga seotud küsimused

Kirjanduselu suunamisel olid kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekutel loomulikult olulisel kohal loomingu sisu ja vormiga seotud küsimused. 1960. aastatel oli seejuures arutelude temaatika suhteliselt mitmekesine ja toon varieeruv, lõdvenes sotsialistliku realismi normide kogum ja nagu Tiit Hennoste (2018: 248) on osutanud, vaikimise ja sahtlikirjanduse aja järel kujunesid sulaperioodil varjatud vastupanu kõrval välja ka avaliku vastupanu vormid, mis väljendusid muu hulgas erinevates debattides ja rahvusliku kultuuri eest seisva kirjandusena.

Esmased vabanemise märgid ilmnesisid kirjanduselus 1950. aastate teisel poolel. Partei kongresside ja -juhtide hinnangud ning suunised, mis kujunesid sulaaajal otsuste asemel peamisteks kõrgemate parteiorganite juhtimisinstrumentideks (vt Hennoste 2018: 232), tekitasid mõnelgi juhul kirjanike seas arutelu. Näiteks 29. veebruaril 1960 peetud kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekul, kus räägiti toimunud EKP XII kongressist – selle resolutsioonis nenditi, et edusammude kõrval oli eesti kirjanduses ja kunstis veel puudusi ning kirjandus ei kajastanud küllalt eraldalt kaasaja nõukogude inimese elu ning töölisklassi ja talurahva võitlust kommu-

¹⁴ Arnold Adams oli Glavliti juht aastail 1959–1983.

¹⁵ Olaf Utt oli aastatel 1964–1969 EKP KK teaduse ja kultuuri osakonna juhataja asetäitja ja 1969–1983 EKP KK kultuuriosakonna juhataja. Kirjanike liidu liige alates 1962. aastast.

nismi eest –, tekkis elav arutelu ideelisuse ja kunstilisuse kriteeriumide ning nende omavahelise tasakaalu üle. Seejuures võeti üsna teravalt sõna sedalaadi teoste kohta, mille tugev külg oli üksnes ideelisus. Ootuspäraselt jäi siiski kõlama seisukoht, et ideelisus ja kunstilisus on teineteisest lahutamatud ning et kunstiliselt nõrk teos ei saa ka ideeliselt veenvalt mõjuda ja vastupidi. (RA, ERAF.2477.1.44, l 22–34)

1960. aastate jooksul heideti kirjanikele peamiselt ette passiivsust ja eluvõõrast ning kaasajale kauget temaatikat. Nii kritiseeritigi kirjanike liidu ja selle partei algorganisatsiooni koosolekutel pidevalt seda, et puudusid kaasaja teemasid käsitlevad, n-ö õiget suunda näitavad teosed. Et vajakajäämisi korvata, organiseeriti pidevalt kirjanduslikke võistlusi eri žanrides. Võistluste korraldamine oli partei soositud vorm kirjanduselu suunamiseks ning kirjanike liidu tööplaanides ja koosolekutel kõne all olnud võistlused kinnitati tähtsamatel juhtudel (kui võistlused olid ülevabariigilised või puudutasid ideoloogiatöös esiplaanil olevaid teemasid) lausa EKP keskkomitees.¹⁶

Üks suurejoonelisemaid üritusi oli 9.–11. jaanuaril 1961 peetud nn kriitika-nõupidamine – kolmepäevane ENSV Kirjanike Liidu juhatuse laiendatud koosolek. Sellel olid kohal 41 kirjanike liidu liiget, peale selle NLKP KK kirjandussektori juhataja Igor Tšernoutsan, EKP KK osakonnajuhataja Albert Laus, keskajakirjade toimetuste esindajad, samuti vabariiklike ajalehtede ja ajakirjade ning ajalehe Edasi toimetuse esindajad ning muud asjast huvitatud inimesed. Seda nõupidamist on Olesk (2015) pidanud kirjanduselu sula haripunktiks. Koosoleku üheks olulisemaks teemaks oli noorte luuletajate (Jaan Krossi, Ellen Niidu, Paul-Eerik Rummo) kohta avaldatud kriitika (Sirbis ja Vasaras Hermelini pseudonüümi all ilmunud paroodia Endel Nirgi sulest), mis oli osa 1950.–1960. aastate vahetusel vabavärsi ümber tekkinud poleemikast.¹⁷ Sõnavõttud parteikoosolekul kujunesid tuliseks. Kui Endel Sõgel „andis noortele vastulöögi”, järgnesid rünnakud Sõgla enda pihta. Näiteks Rudolf Sirge süüdistas teravalt Sõkla „imekangelaste” loomisele üleskutsumises, tege-likkusest eraldumises ja spekulatiivses vaimus (näidates midagi, mida pole olnud), kritiseerides samas tema kuiva ja ametlikku esitusviisi, mis Sirge jaoks „ei erutanud teda rohkem kui ajaleheartikkel” (RA, ERA.R-1765.1.301, l 10). Lõpuks võeti vastu otsus, mille esimene punkt „juhtis „Loomingu”, „Keele ja Kirjanduse” ning „Sirbi ja Vasara” toimetuste tähelepanu vajadusele senisest sihikindlamalt, printsiipiaalsemalt ja sügavamalt käsitleda kirjanduse kaasaegsuse küsimust”. Lisaks rõhutati, et toimetused peaksid avaldama retsensioone uudisteoste ja kirjanike liidu häälkandjad reageerima operatiivselt „kõigile kirjanduselu olulistele nähtustele”. (RA, ERA.R-1765.1.301, l 5–6)

¹⁶ Selle kohta võib näiteid leida EKP KK büroo registidest: nt detsembris 1959 on büroo koosoleku päevakorras 1960. aastal novellivõistluse läbiviimine, aprillis 1963 kuuldemängude ja kirjandusvõistlus „Noorus kommunistlikus ülesehituses”, detsembris 1964 lastekirjanduse võistlus jne (vt Tannberg 2011: 204–205, 336–337, 445).

¹⁷ Vabavärsi poleemika kirjanike liidus ja partei algorganisatsioonis oli oluline teema, mis sisaldas arutelusid nõukogude ühiskonda sobivate kirjandusvormide üle ning vaidlusi, kas vabavärsis üldse sobib nõukogude kirjandusse ja kas seda stiili kasutanud kirjanikud saavad olla nõukogude kirjanikud. Seda on põhjalikumalt käsitlenud Sirje Olesk (2001).

Päevakajalise, kaasaja elu kajastava loomingu nõue oli kirjanike liidu partei algorganisatsioonis arutlusele pikemalt 1962. aasta jaanuaris, kui analüüsiiti 1961. aasta oktoobris toimunud NLKP XXII kongressi otsuseid. Etteheidetele, et kaasaja teemal kirjutatud teoseid ei ilmu piisavalt, jätsid kirjanikud kas vastamata või viitasid võimalusel viisakalt sellele, et nõukogude tegelikkusest positiivses võtmes ja süsteemseid vigu eirates kirjutada on keeruline, kui mitte võimatu. Aadu Hint ütles: „Viimastel aastatel ma kalameestest ei kirjuta, et mitte vastutada värsket kala puudumise eest. Segavad valed juhtimismeetodid, mis on jäänud isikukultuse päevist. Kui seda poleks, oleks mul lihtsam kirjutada kaasaegset olukirjeldust kalureist. On olemas kirjaniku vastutus üldise olukorra eest.” (RA, ERAF.2477.1.50, l 4)

Ikka ja jälle heideti partei algorganisatsioonis kirjanikele ette passiivsust. Toon ühe kujundirikka sõnavõtu Villem Grossilt 1961. aasta septembri koosolekul.

Iga niitja teab, et vikatit tuleb aeg-ajalt teritada. Aga ka kõige teravam vikat ei lõika, kui käsi teda ei liiguta. Meie rohked arutlused vabavärsi ja muude meisterlikkuse küsimuste ümber on kahtlemata vajalikud asjad, kuid tähtsam on siiski nõuda selgust, miks meie igapäevane niiduhein nõnda kesine välja näeb. Kas ei ole imelik pilt: meie hurjutame erilise innuga neid brigaadiliikmeid, kes hoiavad vikatit pisut teisiti käes, kirume, et nad mõne tuti on kasvama jätnud, ning ei pööra üldse tähelepanu nendele brigaadi liikmetele, kes on pugunud vaikselt villu ja puhkavad oma kesise saos otsas. Ma ei ole kuulnud, et siin majas oleks kas koosolekul või bürool või lihtsalt individuaalses vestluses arendatud teemat: „Miks sa vaikid, lillekene?” (RA, ERAF.2477.1.47, l 53)

3.5. Kirjanike ühiskondlik töö

Kirjanikelt kui inimhingede inseneridelt ootas nõukogude võim sekkumist väga erinevatesse ühiskonnaelude valdkondadesse. Eespool väljatoodud etteheited kirjanike passiivsusele olidki kantud samast ideest: kirjanik pidi oma sõna kui mõjusa ideoloogilise relva ja kasvatusvahendi abil õpetama ning suunama kõiki kooliõpilastest tehasetöölisi.

1962. aasta suvel arutati kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekul NLKP keskkomiteest sama aasta märtsis saabunud kinnist kirja, mille teemaks oli altkäemaksu võtmise ja ühiskonna vara riisumise vastu peetava võitluse tugevdamine. Kirjas seati kirjanikele ülesanne, et nad „peaks abistama parteid ja valitsust kuritegevuse, sh altkäemaksu võtmise likvideerimisel, ilma milleta on võimatu üleminek kommunismile”. Nii kuritegevuse kui ka teiste ühiskonna „väärnähtuste” vastu võitlemisel soovitati kunstilistest vormidest näiteks satiiri. (RA, ERAF.2477.1.50)

Kõige olulisemaks pidas partei aga kirjanike rolli noorte kasvatamisel. Sulaaeg tõi ühiskonnas üldiselt kaasa suurema tähelepanu lastele ja noortele. Näiteks EKP KK büroo 1959. aasta septembris tehtud otsusega alustas 1960. aasta jaanuarist ilmumist eelkooliealistele ja nooremale koolieale mõeldud ajakiri Täheke (RA, ERAF.1.4.2342).

1960. aastate alguses üldine aktiivsem tähelepanu pööramine noortele jõudis ka kirjanike liidu partei algorganisatsiooni. Pärast EKP keskkomitee V pleenumi otsust „Vabariigi noorte hulgas tehtava kasvatustöö olukorrast” oli loomeliidu partei algorganisatsioonis koosolek, kus osales ELKNÜ Tallinna linnakomitee sekretär Hilja Puusild. Tema etteheited kirjanikele olid, et „nad ei ole ootuste ja ülesannete kõrgusel” ega ole „suutnud õigel ajal noortele selgitada nende kohta elus”. Näitena tõi ta juhtumi Tallinna 1. keskkoolist, kus viis 11. klassi poissi organiseerisid „Üle-eestilise õpilaste demokraatliku partei”, oma pitsati, põhikirja ja programmiga, milles muu hulgas oli ette nähtud õpilaste omavalitsus ja kutsuti üles komsomoli boikoteerima. Puusild suunas kirjanikke „aktiivsemalt elunähtustesse vahele segama, muidusõjajatele kohta kätte näitama ja näitama, kes on süüdi, et noored on sellised”. Puusild ise tõi süüdlastena esile kodu ja vanemad. Tema kõne oli koguni nii tuline, et arutelude käigus soovitas Rimmelgas talle: „Teie räägite palju huvitavamalt kui kirjanikud kirjutavad, kas ei ole tahtmist ise sulg kätte võtta?” Vastus oli konkreetne: „Ei. Olen matemaatik, ega kavatsen kirjutama hakata.” (RA, ERAF.2477.1.47, l 5)

Koosoleku lõpuks tõdeti, et kirjanikud on tõesti lastele ja noortele vähe kirjutanud, ning kutsuti kõiki kirjanikke üles looma neile uusi kõrgeideelisi ja kunstiväärtuslikke teoseid. Otsustati pidada iga kirjaniku aukohuseks esineda laste ning noorsoo ajalehtede ja ajakirjade veergudel, viia läbi laste- ja noorsookirjanduse arutelu koos haridusministeeriumi, ELKNÜ KK ja Eesti Riikliku Kirjastusega. (RA, ERAF.2477.1.47, l 4–11)

Loomingulise töö kõrval olid kirjanikud, eriti kirjanikud-kommunistid, üsnagi koormatud muu ühiskondliku tööga. Kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolekul 1960. aasta veebruaris kurtis Kuusberg ettekandes, et „meil umbes kümme inimest käivad kogu aja ühest koosolekust teise, ühelt kolleegiumilt teisele. Nad ei suuda õieti küsimustesse süvenedagi.” (RA, ERAF.2477.1.44, l 33) Seda kommenteeris Semper:

Kuulates sm. Kuusbergi mul hakkas hirm. Kui kõik need sektiioonid ja kolleegiumid tööle hakkavad ja neid koosolekuid nii palju saab olema, millal me siis oma tööd teeme? Siis tuleb välja nii, et ainult need, kes haiged on, teevad tööd, aga terved teevad ainult ühiskondlikku tööd. Näiteks Leberecht on haige, teeb hästi tööd. Rannet on haige, töötab ka palju. Samuti on Jakobson väga raskesti haige ja üks raamat tuleb teise järel välja. Need aga, kes terved on, saavad väga vähe aega kirjutada. [---] ühiskondlik töö, see tuleks nii ära jagada, et seda kõik jõudumööda teevad. (RA, ERAF.2477.1.44, l 24)

Kirjanike ühiskondlike kohustuste hulk ja ootused kasvatusliku rolli täitmisel on teema, mis kandus aastast aastasse. Kirjanikud juhtisid tähelepanu ka sellele, et osa nende igapäevasest tööst – kohtumised lugejatega, publitsistika avaldamine jne – ongi olemuselt ühiskondlik töö ja võiks sellena arvesse minna ilma täiendavate kohustusteta. Ka seda tööd – lugejatele oma loomingut tutvustamist – tuli teha oma jagu. Selle organiseerimiseks tegutses kirjanike liidu juures kirjanduse propaganda büroo. Büroo korraldas kirjanike esinemisi nii kultuuriülikoolides ja lugejate kon-

verentsidel kui ka lasteasutustes ja sõjaväeosades – keskmiselt 370 esinemist aastas (1964. aastal aga nt 599) (Tamm 1966; Gross 1971). Selle büroo ülesandeks oli korraldada ka populaarseid kirjanduslikke kolmapäevi, mida kanti üle televisioonis ja raadios¹⁸ (Tamm 1966: 36).

Omamoodi ühiskondliku tööna võib vaadelda välissuhtlust, millest hakati seoses Eesti autorite tõlkimise laienemisega rohkem rääkima ka kirjanike liidus ja selle partei algorganisatsioonis. Suhtlus nii NSV Liidu piiresse jäävate n-ö vennasrahvaste kui ka välismaa kirjanikega elavnes aasta-aastalt. Osaleti erinevatel nõupidamistel, seminaridel, festivalidel, samuti nõukogude kirjanike delegatsioonide liikmetena rahvusvaheliste organisatsioonide kokkusaamistel.¹⁹ Peale selle käisid Eesti kirjanikud välismaal nii turismigruppide koosseisus kui ka loomingulistel komandeeringutel. ENSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni büroo istungite protokollidest suurem osa koosneski eri isikutele välismaale sõiduks soovitude ja iseloomustuste andmiste otsustest. Teiselt poolt võeti vastu väliskirjanike delegatsioone, milleks moodustati kirjanike liidus pärast liidu V kongressi 1966. aasta veebruaris välissuhete komisjon (esimees Semper, hiljem Rudolf Rimmel) (Olesk 2014b). Mida tihedamad olid kontaktid, seda enam tekkis probleeme. 25. septembril 1969 toimus kirjanike liidu partei algorganisatsiooni koosolek, millest võttis osa ka EKP KK sekretär Leonid Lentsman ja kus arutati kirjanike välissuhtlust. (RA, ERAF.2477.1.66, l 31–40) Ettekande teinud Sikemäe heitis ette, et osa kirjanikke olevat „lõmitanud väliskülaliste ees”. Ants Saar täiendas, et kui 1968. aastal käis Eestis Mana toimetaja Hellar Grabbi, siis andsid Jaan Kaplinski ja Andres Ehin talle kaasa nõukogude ideoloogia jaoks sobimatuid tekste (need võeti Grabbilt ära tagasiteel Rootsi). Koosoleku protokollil põhjal läks arutelu elavaks, kuni selleni välja, et Uno Laht ütles: „Arvan, et meie Kirjanike Liidul pole praktiliselt mingeid välissuhteid. Neid ei ole. Aga siiski on nad olemas. Tihti sekkume neisse suhetesse, mis on praktiliselt väljaspool meie kontrolli.” (RA, ERAF.2477.1.66, l 34) Näitena tõi Laht esile juhtumi, kus lükati tagasi soomlaste küllakutse, mille peale omakorda keskkomitee sekretär Lentsman vastas, et keeld soomlaste kutsutud kirjanikel Soome sõita tuli keskkomiteelt. Arutelu käigus ei jõutud kuigi kaugele, Sikemäe tõdes koosoleku kokkuvõtteks, et „tuleb säilitada ja laiendada kontakte, vältida libekeelsust ning leida võimalusi ja konkreetseid abinõusid”. (RA, ERAF.2477.1.66, l 34)

¹⁸ Kirjanduslike kolmapäevade raadiosalvestised on kättesaadavad rahvusringhäälingu arhiivis: <https://arhiiv.err.ee/audio/seeria/kirjanduslik-kolmapaev>

¹⁹ Näiteks Otto Samma osales 1963. aastal rahvusvahelise tõlkijate föderatsiooni juubelikongressil Jugoslaavias, Johannes Semper võttis 1965. aastal osa ülemaailmsest kirjanike foorumist Berliinis ja Weimaris ning PEN-klubide kongressist Jugoslaavias, 1966. aastal käis kuueliikmeline Eesti kirjanike delegatsioon Soomes NSVL-i ja Soome kirjanike sümposiumil jne (Tamm 1966; Gross 1971).

4. Kokkuvõte

Tuginedes kirjanduselu juhtimisega seotud dokumentidele ENSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni arhiivist 1960. aastatel, tuleb nentida, et kui ka kirjanduses puhusid n-ö uued tuuled, muutusid kirjanduselu suunamise põhieesmärgid ja ametkondade roll üsna vähe. Teemade ring, millega see kirjanduselu vahetult suunav parteiorgan oma koosolekutel tegeles, oli ikka sarnane: liikmetega seonduvad ning organisatoorsed küsimused, kirjastamise ja tsensuuri probleemid, sekka kõrgemate partei- ja võimuorganite kongressidel, konverentsidel, pleenumitel jm kogunemistel koostatud otsuste ning juhiste arutelud.

Arutelud võisid olla üsna tulised ja toon kriitiline, mõnikord isegi kõrgemate organite suhtes. Loomingulise vabaduse piiride avardamine ei tähendanud aga, et võimu vaates oleks muutunud kirjanike põhiline roll. Suures plaanis ning partei juhtorganite (EKP keskkomitee) silmis jäid kirjanikud ja kirjanduselu ka sulajaal nõukogude ideoloogia teenistusse. Kirjanike loomingu ja ühiskondliku tegevuse eesmärk pidi jätkuvalt olema nõukoguliku maailmavaate juurutamine ja nn nõukogude inimese kasvatamine.

VEEBIALLIKAD

Eesti Rahvusringhäälingu arhiiv. <https://arhiiv.err.ee/>

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERAF.1.4.2342. Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 63 (РЭ). 17.09.1959–22.09.1959.

ERAF.1.4.2422. Протокол заседания бюро ЦК КП Эстонии № 74 (РЭ). 04.02.1960–15.02.1960.

ERAF.1.251.19. Eesti NSV Kirjanike Liidu küsimused. 15.06.1961–30.12.1961.

ERAF.2477 – Loominguliste liitude parteialorganisatsioonide dokumentide kollektioon. 2. ENSV Kirjanike Liit

ERAF.2477.1.44. Üldkoosolekute protokollid. 18.01.1960–31.10.1960.

ERAF.2477.1.45. Üldkoosolekute protokollid. 11.11.1960–30.12.1960.

ERAF.2477.1.46. Algorganisatsiooni liikmete nimekiri. 08.01.1960–26.12.1960.

ERAF.2477.1.47. Üldkoosolekute protokollid. 28.01.1961–27.12.1961.

ERAF.2477.1.48. Büroo istungite protokollid. 12.02.1961–13.12.1961.

ERAF.2477.1.49. Üldkoosolekute protokollid. 12.01.1962–30.11.1962.

ERAF.2477.1.50. Büroo istungite protokollid. 18.01.1962–26.12.1962.

ERAF.2477.1.54. Koosolekute protokollid. 25.01.1963–28.12.1963.

ERAF.2477.1.56. Koosolekute protokollid. 20.01.1964–21.12.1964.

ERAF.2477.1.58. Koosolekute protokollid. 22.01.1965–29.12.1965.

ERAF.2477.1.59. Büroo koosolekute protokollid. 14.01.1965–08.12.1965.

- ERAF.2477.1.60. Koosolekute protokollid. 30.03.1966–27.12.1966.
 ERAF.2477.1.62. Koosolekute protokollid. 28.04.1967–12.12.1967.
 ERAF.2477.1.63. Koosolekute protokollid. 26.01.1968–24.12.1968.
 ERAF.2477.1.64. Büroo koosolekute protokollid. 16.01.1968–14.11.1968.
 ERAF.2477.1.66. Koosolekute protokollid. 08.01.1969–29.12.1969.
ERA.R-1765 – ENSV Kirjanike Liit
 ERA.R-1765.1.208. NSVL Kirjanike Liidu sekretariaadi protokollid. 03.01.1957–25.12.1957.
 ERA.R-1765.1.287. Juhatuse presiidiumi koosolekute protokollid. 08.01.1960–10.12.1960.
 ERA.R-1765.1.301. Juhatuse koosolekute protokollid. 10.02.1961–08.12.1961.

KIRJANDUS

- Andresen, Nigol 1941.** Suur tööaasta kultuurilises sektoris. – *Sirp ja Vasar* 4. I, lk 3.
- Gross, Villem (koost) 1971.** Eesti NSV Kirjanike Liidu organisatsioonilise töö ülevaade (märts 1966 – aprill 1971). Tallinn: AS Ühiselu.
- Hennoste, Tiit 2018.** Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis Teise maailmasõja järgsel perioodil. – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2–3 (164–165), lk 225–251. <https://doi.org/10.12697/AA.2018.2-3.06>
- Jemeljanov 2006** = Юрий Васильевич Емельянов, Сталин. На вершине власти. Москва: Вече.
- Jermilov, V. 1950.** Stalin ja kirjandus. – *Sirp ja Vasar* 7. I, lk 3.
- Karjahärm, Toomas 2006.** Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 10, lk 142–177. <https://doi.org/10.3176/hist.2006.1.07>
- Kuuli, Olaf 2002.** Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn: O. Kuuli.
- Liivik, Olev; Nugin, Raili 2005.** Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti SA.
- Olesk, Sirje 2001.** Vabavärsi kolmekrossiooper. – *Looming*, nr 9, lk 1384–1397.
- Olesk, Sirje 2002.** ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – *Looming*, nr 10, lk 1552–1567.
- Olesk, Sirje 2003.** Võim kirjanduse kallal: dokument Eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – *Võim & kultuur*. Toim Arvo Krikmann, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 481–525.
- Olesk, Sirje 2014a.** Kuuekümnendad aastad ENSV Kirjanike Liidus: muutuste aeg. – *Looming*, nr 8, lk 1154–1174.
- Olesk, Sirje 2014b.** ENSV Kirjanike Liit aastatel 1966–1971. – *Looming*, nr 10, lk 1451–1469.
- Olesk, Sirje 2015.** Kolm kongressi. ENSV Kirjanike Liidu ajaloost aastatel 1954–1966. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 153–162. <https://doi.org/10.54013/kk688,a1>
- Olesk, Sirje 2022.** Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Paul Kuusberg – kangelane punakuues.** – *Postimees* 27. I 2003.
- Selge, V. 1965.** Mõranenud inimhingede insener. – *Kommunist* 14. XII, lk 1.
- Tamm, Aksel (koost) 1966.** Eesti NSV Kirjanike Liidu organisatsioonilise tegevuse ülevaade (detsembrist 1958 – detsembrini 1965). Tallinn: Eesti NSV Kirjanike Liit.

Tannberg, Tõnu (koost) 2011. EKP KK büroo istungite regestid. Kd II, 1954–1971. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Tarvel, Enn (toim, koost) 2002. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti SA.

Tonts, Ülo (komment) 1989. Nigol Andreseni seletused. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 677–690.

Tiiu Kreegipuu (sünd 1977), PhD, Tallinna Ülikooli ajaloo ja ajaloo didaktika lektor (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), tiiu.kreegipuu@tlu.ee

Party control over Soviet Estonian literary life in the 1960s on the example of the Writers' Union

Keywords: communist instruction, Communist Party, literary policy, creative unions, Writers' Union, censorship

During the Soviet era, literature was one of the main tools of communist propaganda. Consequently, writers were assigned a crucial educating, guiding and influencing role within the ideological project. As “engineers of the human soul” they were expected to not only communicate the ideological message, but also to construct and disseminate the Soviet worldview and help bring up “Soviet people.” One example of ideological guidance and direction in literary life is the interaction between the Communist Party and the Writers' Union of the Estonian SSR. This interaction mostly consisted in Party guidelines, control and other forms of direction exercised by the Party through its officials and agencies at various levels, above all the primary Party organization of the Writers' Union. The styles and forms of management developed and changed alongside the general political and social developments. By the 1960s, the time of stern management through Party decisions and rigid enforcement of the socialist-realist canon was over in literary life. The documents of the primary Party organization of the Writers' Union cover a variety of topics – they discuss the administrative side of the primary organization, issues pertaining to individual writers, problems with publishing and censorship, creative questions, as well as the scope and essence of the social responsibilities assigned to writers. As is typical of the Khrushchev Thaw, the discussions were often quite informal and critical in tone, but the main ideological line and framework through which Soviet ideologists saw writers and literary life remained unchanged. From the point of view of the authorities, writers were still expected to be at the forefront of social change. From the writers' perspective, however, there was much more space and opportunity within this framework to expand their modes of expression without coming directly into conflict with the authorities.

Tiiu Kreegipuu (sünd 1977), PhD, Tallinn University, Lecturer of History and History Didactics (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), tiiu.kreegipuu@tlu.ee